

SOCIAL COOPERATION AND SOLIDARITY IN DIVANU LUGATI'T-TURK

DİVANÜ LÛGATİ'T-TÛRK'TE SOSYAL YARDIMLAŞMA ve DAYANIŞMA

Adem AYDEMİR¹

Abstract

Divanü Lûgati't-Türk, which is a cultural treasure of Turkish, shows wideness and prosperity of Turkish vocabulary in 11th century and also puts forward interesting recordings about people and community life, materialistic and moral culture in that century. From this point of view, Divanü Lûgati't-Türk which was, approximately, written a thousand years ago, is, as a great many researchers agreed, one of the first historical and cultural reference books rather than being the first Turkish dictionary. The person is a social entity that's why he has to live in a society. The economic and social situation of human beings that live in society is different. The human being tends to cooperation and solidarity instinctively. The solidarity and cooperation height of individuals who are in the society is associated with the level of support to each other. In social life the problems, which have been cooperation and solidarity be solved by charity. Vocabulary of Divanü Lûgati't-Türk, as every subject, consists of valuable information about cooperation and solidarity of Turkish social in 11th century. In this article, cooperation and solidarity will be determined and examined in Divanü Lûgati't-Türk. Thus, it will be studied to explain in terms of cooperation and solidarity of Turkish social life in 11th century. Our study a screening model been based on document review. Therefore, firstly scanning Divanü Lûgati't-Türk line by line, all words, idioms, proverbs, couplets and written-in-verse components reflecting social cooperation and solidarity of its age have been indexed and listed in itself.

Keywords: Divanü Lûgati't-Türk, vocabulary, social cooperation and solidarity.

Özet

Bir kültür hazinesi olan Divanü Lûgati't-Türk, bir yandan XI. asırda söz varlığının genişliğini ve çeşitliliğini gözler önüne sermekte, bir yandan da o dönemde insan ve toplum yaşamıyla, maddî ve manevî kültürümüzle ilgili, ilgi çekici kayıtlar ortaya koymaktadır. Bu bakımdan zamanımızdan yaklaşık bin yıl önce yazılan Divanü Lûgati't-Türk, Türkçenin ilk sözlüğü olmaktan öte pek çok araştırmacının teslim ettiği üzere tarihi ve kültürel başvuru kaynaklarımızın da ilklerindedir. Sosyal bir varlık olan insan, toplum içerisinde yaşamak zorundadır. Toplumda yaşayan insanların sosyal ve ekonomik durumu farklıdır. İnsanlar, içgüdüsel olarak, yardımlaşma ve dayanışma eğilimindedir. Toplumda dayanışma ve yardımlaşmanın seviyesi bireylerin birbirine destek düzeyi ile ilişkilidir. Toplumsal hayatta karşılaşılan ve çözümünde zorlanılan problemler, yardımlaşma ve dayanışma yoluyla kolaylıkla çözülür. Divanü Lûgati't-Türk'ün söz varlığı, birçok alanda olduğu gibi, XI. asır Türk toplumunda yardımlaşma ve dayanışma hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Bu çalışmada, Divanü Lûgati't-Türk'te yardımlaşma ve dayanışmaya dair ifadeleri tespit edilecek ve incelenecektir. Böylece, XI. asırdaki Türk sosyal yaşantısı, sosyal yardımlaşma ve dayanışma açısından açıklanmaya çalışılacaktır. Çalışmamız tarama modelinde olup doküman incelemesine dayalı olarak yapılmıştır. Bu amaçla, önce Divanü Lûgati't-Türk satır satır taranarak çağının sosyal yardımlaşma ve dayanışmasını yansıtan bütün kelime, deyim, atasözü, beyit ve manzum parçalar fişlenmiş; daha sonra elde edilen malzeme, kendi içinde sınıflanıp listelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divanü Lûgati't-Türk, söz varlığı, sosyal yardımlaşma ve dayanışma.

¹ Öğretmen, MEB, Balıkesir Merkez Ticaret Meslek Lisesi, E-mail: adem.aydemir@hotmail.com

Giriş

Karahanlı Türkçesi eserlerinden olan Divanü Lûgati't-Türk'ün tercüme yayını 1939 yılında Besim Atalay tarafından yapılmıştır. XI. asırdan bize ulaşan ve Türk dili ve edebiyatının ilk eserlerinden olan DLT'yi Türklük bilimine kazandıran Ali Emiri Efendi'nin bu kitabın kıymetini takdir ederken: “*Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak.*” dediği söylenir (Tevfikoğlu 1989: 71; Rifat Bilge 1987: 182-189). Bu bakımdan Besim Atalay'ın DLT'yi tercüme ederek Türkolojinin hizmetine sunması büyük bir hizmettir. DLT, Türk kültür ve medeniyetini araştırma bakımından bir hazine durumundadır. Türkolojinin temel kaynaklarından olan bu eserle ilgili olarak bu zamana kadar gerek ülkemizde ve gerekse dünyada çeşitli alanlarda çok sayıda araştırma yapılmıştır. Bununla beraber bildiğimiz kadarıyla eserde yer alan sosyal yardımlaşma ve dayanışmaya dair veriler müstakil bir çalışmada ele alınmamıştır. Bu sebeple çalışmamızda, Divanü Lûgati't-Türk'te yer alan yardımlaşma ve dayanışmaya dair unsurlar tespit edilmiş ve dokuz başlık altında değerlendirilmiştir.

İnsanların birlikte olmalarının sebebi, yaşamın temel amaç ve ihtiyaçlarından olan yardımlaşma ve dayanışma duygusudur, Sosyal yardımlaşma ve dayanışma denildiği zaman, bir toplumu oluşturan bireylerin ve grupların toplumun bütünlüğünü korumak ve bekasını sağlamak amacıyla birbirlerine karşı yaptıkları her türlü maddî ve manevî yardımlar ile dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı toplumu oluşturan birimlerin tek amaç etrafında birleşerek mücadele etmelerini anlarız. Toplum içindeki yardımlaşma ve dayanışma, zenginlerin fakirlere maddî ve manevî yardımlarda bulunmaları, tehlike karşısında birleşme ve barış zamanında ise uyum içinde yaşamayla ölçülebilir. Dolayısıyla sosyal yardımlaşma ve dayanışma, bedenî, fikrî ve maddî açıdan söz konusu olmaktadır.

İnsanoğlu hayatını sürdürebilmek için, içinde yaşadığı coğrafyanın kendisine sunduğu imkânları kullanmıştır. Bu ise onun hayat tarzını, yani kültürünü şekillendirmiştir. Ancak coğrafi şartlar, kültürün şekillenmesinde tek belirleyici unsur değildir. Kültürlerin oluşmasında ve gelişmesinde aslında temel etken fertlerdir. Yine burada fertlerin oluşturduğu toplumu da nazara almak gerekir. Zira belirli bir karaktere sahip olan toplum, dışarıdan gelen her kültür unsurunu kabul etmemekte, ancak kendi hayat tarzına ve düşünce dünyasına uygun olanı almaktadır. Buradan hareketle kültürün oluşmasında ve gelişmesinde rol alan unsurlar; coğrafi şartlar, fert ve toplum olarak tespit edebilir.

Dil bilimi araştırmalarında yapısı ve anlamının çözümü en zor olan sözcükler bir edebî eserde ancak bir kez kullanılmış olup emsali bulunmayan sözcüklerdir. Yapılan çeşitli sayımlar sonucunda DLT'deki söz varlığı konusunda farklı verilere ulaşılmıştır. Şükrü Haluk Akalın'ın verdiği bilgiye göre, farklı araştırmacılar tarafından eserde tespit edilen sözcük sayısı 7.993, 8.624, 8.783, 9.222 şeklindedir (Akalın 2008: 67). Bu çalışmamızda ele alacağımız organ adlarına ait sözcüklerden bazıları eserin söz varlığında bir kez kullanılmış olan sözcüklerdendir. Bir edebî metinde yalnızca bir kez kullanılmış bu şekilde kelime, terim veya deyimlere dil biliminde ‘*hapax legomenon*’ (< Yun. hapax ‘bir defa’ + legein ‘söyle-’ fiilinin edilgen biçimi) ‘tek kullanımlık, numunelik’ adı verilmektedir. Biz bu çalışmamızda *hapax legomenon* kaydı konusunda Sir Gerard Clauson'un VIII.-XIII. asırlar arasındaki döneme ait tarihî Türkçe metinlerin söz varlığını kapsayan ‘*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*’ (EDPT) adlı etimolojik sözlüğünü esas aldık. Clauson, EDPT'nin Önsöz'ünde belirli bir sayı vermemekle beraber XIII. asır öncesine ait sözcüklerin şaşılacak kadar büyük bir bölümünün hapax legomenon olduğunu belirtmektedir. Çift sütun hâlinde 989 sayfa ve 9500 kadar madde başı sözcükten oluşan EDPT'de hapax legomenon

olarak verilen sözcük sayısı tespitimize göre 2225 adet olup toplam söz varlığının yaklaşık %25'ine isabet etmektedir.

İşlerde Danışma Gereği

“Kişi sözleşü, yılku yıdhlaşu.”

“İnsanlar söyleşerek, hayvanlar koklaşarak anlaşır.” (DLT III: 104; sözleş- EDPT: 864, yıdlaş- EDPT: 891). *Kenğeş*: “İşlerde danışma, görüşme, düşünme, müşavere.” (DLT III: 365). *Kê:neş*: (EDPT: 734). *Kenğemek*: “Danışmak, görüşmek, tedbir etmek.” (DLT III: 396; EDPT: 734). *Kenğeşmek*: “Karşılıklı danışmak, tedbir etmek.” (DLT III: 394; EDPT: 734). *Tênek*: “Dernek; ulusun, işlerini konuşmak için toplandıkları yer.” (DLT I: 477; EDPT: 551).

İslâmiyet'ten önceki Türk topluluklarında ‘toy’ ve ‘kurultay’ devlet meclisi niteliğinde olan yapılardır (Erdoğan 2014: 41). Kurultay’a aynı zamanda ‘kengeş meclisi’ de denirdi (Mandaloğlu 2012: 217). Türk devlet geleneğinde olduğu gibi bu ‘toy’ ve ‘kurultay’ toplantıları Oğuzların içtimaî ve siyasi hayatında önemli bir yer tutuyordu. Yine Oğuzlar ‘tirnek’ (Dernek) ya da ‘kengeş toyu’ denilen meclisleri çeşitli vesilelerle toplar kararlar alırlardı (Seyitdanlıoğlu 2009: 4; Duymaz 2005: 37-60). Oğuzların demokratik esaslara göre idare edildiğini gösteren bu anlayışın, siyasi hayat alanı içinde kalmadığı, toplum hayatını da içine aldığı, kurultayda oybirliği ile alınan kararların bazen en ‘basit’ bir Oğuz vatandaşı tarafından bile bozulabilmesinin mümkün olmasından anlaşılmaktadır (Durmuş 2007: 29). Bu istişare toplantıları, ortak aklın kullanılmasını, dolayısıyla toplumsal hayatta yanlışlardan kaynaklanan yanlış uygulamaların önlenmesini ve ortak sorumluluğun ortaya çıkmasını sağlıyordu. Dolayısıyla Türklerde demokrasi ve cumhuriyet fikrinin tarihi temellerini buralarda aramak gerekiyor (Köymen 1976: 151-159; 1977: 11-15; Durmuş 2007: 25-32).

“Kinğ ton opramas, kenğeşliğ bilig artamas.”

“Geniş elbise yıpramaz, danışıklı iş bozuk olmaz.” (DLT III: 358; EDPT: 734).

“Kenğeşliğ bilig üdhreşür, kenğeşsiz bilig obraşur.”

“Danışıklı bilgi güzelleşir, danışsız bilgi yıprar.” (DLT I: 232). *Kenğeşsiz*: hapax legomenon bir veridir (EDPT: 734).

Hayır Kurumları

Muyan ~ buyan “Sevap” (DLT III: 172; EDPT: 386). *Muyanlık*: “Yollarda gelip geçenlerin su içmeleri için yapılan hayrat” (DLT III: 172). *Muyanlık*: hapax legomenon bir veridir (EDPT: 773). Uygur beylerinin, hatunlarının senet ile kurdukları ‘muyan ~ buyan’ müesseselerinde, tahsil imkânı, hastahâne ve yolcular ile yoksullar için barınak mevcuttu (Esin 1972: 79; 1985: 12). Çine giden yol üzerinde konak yeri olan Aşçan şehrinde (DLT I: 137) böyle bir *muyanlık* olmalıdır. Kâşgarlı'nın ‘muyan ~ buyan’ müesseseleri hakkında ayrıntılı bilgi vermemesi, Uygurların vefasız ve gâvur olarak algılanmasıyla (DLT II: 280-281) ilgilidir. *Toyn*: “İslâm olmayanların din ulusu. Bu, bezdeki imam ve müftü gibidir. Toyn, her zaman putun yanında bulunur, kitaplar ve gâvurluk hükümlerini okur. Ondandır Yüce Tanrıya sığınırız.” (DLT III: 169; EDPT: 569). *Tenğrigen*: “Tanrıya tapınan bilgin, bilgin kimse. Müslüman bulunmayan Türklerin dilince.” (DLT III: 389). Dolayısıyla ‘muyan ~ buyan’ müesseseleri, Tenğrigenler ve toynlar tarafından gâvurluk öğretilerinin öğretildiği yerler olarak görülmüştür. Her hâlükârda İslâmdan önce Türklerin, sevap kazanmak amacıyla, yollarda yolcuların su içmeleri için *muyanlık* adıyla hayrat yapmaları kayda şayandır. Sonuçta Türk-İslâm dünyasında ‘vakıf’ kurumunun İslâmiyet öncesi kaynakları buralara dayanmaktadır.

Bayramlar ve Eğlenceler

Sugdıç: “Kışın sıra ile dostlar arasında yapılan şölen, gezek ziyareti.” (DLT I: 455).

Sürçük: “Gece toplantısı, müsamere. Oğuzlar ج harfini üstün söyleyerek ‘sürçek’ derler.” (DLT I: 478; EDPT: 845).

Şenbuy: “Başka bir davetten sonra geceleyin gidilen içki ziyafeti.” (DLT III: 239).
Şaḡbu:y (şabnu:y) (EDPT: 868).

Kestem: “Geceleyin davetsiz gelen adamlara verilen içki ziyafeti.” (DLT I: 485). *Kestem*: hapax legomenon bir veridir (EDPT: 749).

Bayramlar toplumun genelini ilgilendiren sevinçlerin paylaşıldığı, sosyal yardımlaşmanın ve dayanışmanın öne çıktığı, toplumları bir araya getirerek dostluk ve kardeşlik bağlarının güçlendiği özel günlerdir. Bayram, kelime olarak Divanı Lûgat-it Türk'de ‘*bedhrem*’ şeklinde geçmektedir. *Bedhrem*/ *beyrem* (مرند): “Halkın hep birlikte yaşadığı sevinç ve eğlence hâli. Bir yer çiçeklerle süslediği zaman *bedhram yêr* denir ki ‘latif, güzel yer’ anlamındadır. Bu kelimenin aslının ne olduğunu (kökenini) bilmiyorum; ancak bunu Farsların ağzından da işittim. Bununla beraber Oğuzlar ‘şenlik, şölen günü’ne *bayram* der; çünkü bu gün sevinç ve eğlence günüdür. Oğuzların alışkanlığına uygun olarak *zel* (*dh*), *ye* (*y*) harfine çevrilmiştir. Bu açıdan bakıldığında kelimenin özgün dile ait bir kelime olduğu söylenebilir.” (DLT I: 484; III: 176; EDPT: 308). Kâşgarlı Mahmud, *bedhrem* kelimesinin hangi dile ait olduğu konusunda emin değildir. Fakat *dh*’li biçimini Farslardan duymuş olmasına rağmen *y* < *dh* değişmesine dayanarak kelimeyi Türkçe kabul etme tarafındadır. Gülensoy, ‘*bayram*’ sözcüğünün Farsça’dan göçme olduğu yönündeki görüşlerin yanlışlığını ifade eder (KBS-I: 125). Ayrıca Türkçede, ‘*bayram*’ sözcüğünün öz Türkçe olduğu yönünde görüşler vardır (İnan 1998-I: 361; Argunşah-Güner 2008).

Kâşgarlı Mahmud’un açıklamalarının dışında ‘*bedhrem*’ kelimesi DLT’de bir dördlükte şöyle geçmektedir:

“Yigitleriğ işlatu

Yıgaç yemiş irgatu

Kolan keyik awlatu

Bedhrem kılıp awnalım”

“Yiğitleri çalıştırarak, meyve toplatarak, kulan ve geyik avlatarak bayram yapıp avunalım.” (DLT I: 263).

DLT’de ‘*sıgur*’ kelimesi ile av, süreklilik avı belirtilmiştir. Hakanın katılımı dolayısıyla bu av muhtemelen büyük ve kalabalık bir av olmalıdır. Divanda bu kelime şöyle anlatılmıştır: *Sıgur*: “Hanların halk ile beraber yaptıkları bir çeşit av. Öyle ki, hanın adamları ormanlara ve kırlara dağılırlar, yaban hayvanlarını önlerine katarak hanın olduğu yere doğru sürerler; o, yorulmaksızın bulunduğu yerden önüne çıkan hayvanları vurur. Sürgün avı.” (DLT I: 364; EDPT: 814). İnsanlık tarihinin en eski sosyal ekonomik yapılarından birini oluşturan avcılık, yalnız beslenme kaynağı olmayıp yaşamın bir parçası, sosyal yapılanmanın önemli bir unsurudur.

Toplumda Zenginler ve Fakirler

Göçebe Türk toplumunda zenginlik ve bereket göstergesi ‘*tört tülük*’ denilen *at*, *deve*, *sığır* ve *koyun-keçi* varlığı ile ölçülmüştür (Kosıbayev 2013: 1051-1062). Ancak yerleşik yaşama geçilmesi ile birlikte, arazi, altın ve yarmak denilen para varlığı zenginlik göstergesi haline gelmiştir. Bu bağlamda, Divanı Lûgati't-Türk’e göre XI. asırda Türk iktisadî hayatı müstakil çalışmalara konu edilmiştir (Günşen 2008: 242-267).

Tavar: “Canlı, cansız mal. Oğuzlarla Oğuzlara uyanlar ‘*tavar*’ derler.” (DLT I: 362; EDPT: 442). *Yarmak*: “Para” (DLT III: 43; EDPT: 969). *Er özinğe yarmak yığındı*: “Adam kendisi için para yığındı.” (DLT III: 84; EDPT: 904). *Tart-*: Tartmak: *Ol yarmak tarttı*: “O, para tarttı.” (DLT-III: 426; EDPT: 534), *Yarmak tartıldı*: “Para tartıldı.” (DLT II: 229, 237; EDPT: 536), *Ol manga altun tartışdı*: “O, bana altın tartmakta yardım etti.” (DLT II: 205; EDPT: 537).

Bay: “Zengin” (DLT III: 158; EDPT: 384). *Barlū er*: “Zengin, mallı kimse.” (DLT III: 438; EDPT: 365). *Tawarlū er*: “Mallı adam.” (DLT I: 495; EDPT: 445). *Barlū er*: “Zengin, mallı kimse.” (DLT III: 438; EDPT: 365). *Tenğri meni bayuttı*: “Tanrı beni zenginletti.” (DLT II: 325; EDPT: 385). *Tenğri meni ağırladı*: “Tanrı bana kerem kıldı.” (DLT I: 53, 300; III: 347; EDPT: 94). *Akı*: “Eli açık, koçak.” (DLT I: 90; EDPT: 78). *Ol meni akıladı*: “O, beni cömertliğe nispet etti.” (DLT I: 310; EDPT: 87). *Açıglū er*: “Bolluk içerisinde bulunan kimse.” (DLT I: 147; EDPT: 23). *Ērinç*: “Nimet ve bolluk içinde bulunmak.” (DLT III: 449; EDPT: 234).

Cıgay: “Yoksul, fakir.” (DLT III: 238; *çığa:ñ* EDPT: 408-409). “Türkler ‘*yoksul*’a ‘*çıgay*’, *Argular ‘çıgan’ derler.*” (DLT I: 31). *Yarlū*: “Acıyan, yoksul.” (DLT III: 42; EDPT: 967). Bu sözcüğün ‘*salya*’ anlamındaki ‘*yar*’ (DLT III: 3; EDPT: 953) sözünden geldiğinde şüphe yoktur. *Cıgay* ve *yarlū* sözcüklerinin yerini daha sonraki dönemlerde ise ‘*yoksuz*’ ve ‘*yoksul*’ sözcükleri almıştır (Cin 2002-II: 665-674). Türkçede ‘*yar*’ ve ‘*sül*’ sözcükleri ‘*akıntı, salıntı, salya, sümük*’ anlamlarında sözcüklerdir. *Kiriş*: “Bir adamın *akarlarından* olan geliri.” (DLT I: 370; EDPT: 747). ‘*Yar*’ ve ‘*sül*’ sözcükleri zamanla metaforik olarak ‘*fitye, gelir, kazanç*’ anlamlarını kazanmıştır. *Yok + sül > yoksul* sözcüğü ‘*kazancı olmayan*’ anlamında olmalıdır. Eski dönemlerde kişilerin iktisadî vaziyeti ile siyasi ve askeri mevkiisi arasında ilgi kurulmuştur. Bu durumu DLT II: 118 ve DLT I: 362’deki dörtlüklerden anlayabilmek mümkündür. Sonuçta ‘*buyruk, ferman*’ anlamındaki ‘*yarlū*’ sözünün oluşumunu ve *Türğiş Kağanı Sulu* veya *Sulluğ ~ Süllüğ Kağan*’ın adının anlamını açıklayabilmek kanaatimizce gayet kolay gözükmektedir.

‘*Balçık balık yugrulur*

Çıgay yawuz yıgrılır

Erñgekleri ogrulur

Odhguç bile ewrişür”

“Balçık çamur yugrulur, yoksul, miskin kötüleşir, büzülür, parmakları kavuşmaz, az ateşle oğulur.” ‘Yaz ile kışın karşılaşmasını anlatarak diyor ki, Balçık çamur toplanır, yoksul, miskin başını yakasının içine çekip büzülür, soğğun şiddetinden parmakları ayrılır, bir ateş parçası ile oğuşturulur.’ (DLT I: 248).

“*Köngül kiming bolsa kalı yok çıgay*

Kılsa küçün bolmas anı tok bay”

“Kimin gönlü yok yoksul olursa, güç ile o tok ve zengin yapılamaz. Kalbi yoksul olarak yaratılan bir kimseyi zengin kılmanın imkânı yoktur.” (DLT III: 239).

“*Kırk yılka teğın bay çıgay tüzlinür.*”

“Kırk yıla değın zengin, yoksul bir olur. Ya ölümle veya zamanın değışmesiyle zengin, yoksul kırk yıla değın dümdüz olur.” (DLT I: 349).

“*Edhgülügni suw adhakında kemiş başında tile.*”

“İyiliğı su ayağına at, başında ara.” ‘İnsanlar için, iyiliğı suyun aşağısına at, onu sen yukarısında bulursun. Bunun başka bir anlamı da; ‘Yemeğı ırmağın aşağısına bırak, yukarısında bulursun’ şeklindedir.’ (DLT II: 112).

“Yalñguk oğlu yokadhur edhgü atı kalır.”

“Âdem oğlu yok olur; iyi adı kalır. Bu sav, her zaman iyilik yapmakla emrolunan kimse için söylenir.” (DLT III: 384). *Ol çıgayka yarmak ületti*: “O, yoksullara para üleştirdi.” (DLT I: 214).

“İltip tariğ kodhmadı

Sıçgan takı sıkırkan

Kizlep nelük kütersen

Emdi anı kısırkan”

“Çoluk, çocuğuna karşı pintilik eden bir adamı kınayarak diyor ki: Onun azığına sıkırkan ve sıçan berbat etti, bir şey bırakmadı; şimdi sıkılık et, onu, çoluk-çocuğuna yedirme.” (DLT II: 264).

“Agruk ağır işinğni adhnaguka yüdhürme

Açrub özünğ öşerib adhnagunu todhurma”

“Ağır yükünü başkasına yükleme, kendini aç bırakarak gözünü döndürüp başkasını doyurma.” ‘Kendi yükünü başkasına yükleme. Gözün kararacak kadar kendini aç bırakarak başkasını doyurma.’ (DLT III: 68).

Konuklaşma ve Misafir Ağırılama Şeklinde Yardımlaşma

Türk ülkelerinde yolcuların konaklayıp ihtiyaçlarını tamamen ücretsiz veya çok az bir miktar ücret ödeyerek giderdikleri, kervansaray benzeri yapıların ilk örneklerini İslam öncesi Türk tarihinde görmekteyiz. Bunların giderleri vakıflar aracılığı ile karşılanmakta idi. Bu yapıların olmadığı yerlerde ise halk; bu vazifeyi gönüllü olarak yükleniyor, üstelik bunu yapılması mecburi bir görev addediyordu.

Yine Türk tarihinin ilk devrelerinden itibaren toplum içinde misafirlerin ağırlandığı ‘konuk evleri’ni görüyoruz. Buralar, misafirlerin rahat bir şekilde ihtiyaçlarını gidermeleri gayesiyle maddi durumları iyi olan kişilerin yaptıkları yapılarıdır. ‘Konuk evi’ tabiri zaman içinde değişerek ‘oda’ adıyla günümüze kadar ulaşmıştır. Fakat, sanayileşme ve şehirleşmenin beraberinde getirdiği olumsuzluklarla birlikte bu güzel müessese yavaş yavaş unutulmaya yüz tutmuştur. Bu bakımdan Kâşgarlı’nın ‘yatuk’ (DLT III: 14; EDPT: 887) maddesine getirdiği açıklama dikkat çekicidir.

DLT’deki bazı kayıtlardan, İslâm’dan önce Türklerin dinî bir esasa dayanan ve misafiri uğur ve bereket sayan bir inanışa sahip oldukları, ancak zamanla bu güzel hasletlerin zayıfladığı anlaşılıyor. *Uma kelse kut kelir*: “Konuk gelse uğur gelir.” (DLT I: 92). Teleüt, Kaç, Abakan, Kırgız ve Kazak Türklerinde görülen, konuğun adının hanede yeni doğmuş çocuğa verilmesi âdeti (Acıpayamlı 1992: 6) Anadolu’nun bazı köylerinde hâlen devam etmektedir. *Keliş*: “Geliş. *Keliş barış*: Geliş gidiş. Konuk odasına ‘*kelişliğ barışlığı ew*’ denir” (DLT I: 370; EDPT: 720, 370). *Konukluk ew*: “Konuk için ayrılan ev, şölen evi.” (DLT I: 504; EDPT: 638). *Konukluğ ew*: “Konuğu olan ev.” (DLT I: 498; EDPT: 638). *Kelişti barışdı*: *Ol manğa kelişdi barışdı*: “O, bana geldi, ben ona gittim, birbirimize gelip gittik.” (DLT II: 110; EDPT: 369). *Olar ikki konuklaşdı*: “O iki kişi birbirlerine konuk oldular.” (DLT II: 258; EDPT: 638). *Barışmak*: “Birbirine gitmek, gitmekte yardım ve yarış etmek. *Olar birbirge karışdı*: “Onlar birbirlerine gittiler. Yardımlaşmak ve yarış ta böyledir.” (DLT II: 94; EDPT: 369).

‘Konukluk’ ve misafir ağırılama Türklerin sosyal sorumlulukları arasındadır. Altay dillerinde ‘konuk’ için kullanılan bazı sözcükler (Poppe 2013: 143-146) ile Türk misafirlik hukukunda ‘konuk aşî’ (İnan 1998-I: 290-291) konuları müstakil inceleme konusu yapılmıştır.

Ağırlıĝ er: “Bey veya herkes tarafından ağırlanan, sayılan kişidir.” (DLT I: 52, 146; EDPT: 93). Türk misafirlik hukukunda ‘konuk aşı’nın misafirin içtimaî mevkisine münasip olması gerekir. Ağırlıĝ er onuruna bir koyun kesilmesi ve bu koyunun beyninin misafire ikram edilmesi eski bir Türk âdetidir. *Er menĝiledi*: “Adam beyin yedi.” (DLT I: 405; EDPT: 770). Bu bakımdan yemek ve yemek ikramı (Judith 2005: 172-176) sadece bir kültür meselesi deĝil, aynı zamanda bir kimlik, statü (Beşirli 2010: 159-169) ve iletişim meselesidir (Abdurrezzak 2014: 1-16). Ev içinde oturma düzeninde ‘ağırlıĝ’ misafire, evin veya odanın en iyi, en önemli ve hatta mukaddes yeri olan ve ‘tör’ (DLT III: 121, 221; EDPT: 528) denilen ocak başı tahsis edilirdi. *Törge keç*: “Üst başa geç” (DLT III: 121). *Töre yokladı*: “Sedire çıktı, sedire oturdu.” (DLT III: 221). Halbuki Türklerde cedd-i alânın mekânı olan evin ‘tör’üne exogami yasası gereĝi gelin ve iç güveyisi olan damat dahi oturmak bir yana ayak bile basamazdı. Türkçede, ‘tös ~ töz, töre’ (İnan 1998-I: 273) sözcükleri ile ‘tören’ sözcüğünün de bu tör sözcüğü ile ilgili olduğundan şüphe yoktur. Türklerde aile fertlerinin, odadaki ocağın başında oturma düzeni ile devlet törenlerinde ricalin oturma düzeni arasında ilişki kurulmuştur. Bu bakımdan Gülensoy’un ‘tören’ sözcüğünü <*tö:-r+e+n (KBS-II: 927) şeklinde yapılandırması isabetli görünmüyor.

Boşuĝ: “Hanın elçiye dönüp gitmesi izin vermesi; elçiye verilen bahşış dahi böyledir. Bu, Arapçadaki ‘مرفسد’ kelimesi gibidir; konuĝa hazırlanan yemeĝe denirken, sonradan yemeĝin altına konan ‘sofra’ anlamına kaymıştır. Bunun gibi hısımlardan biri uzaktan geldiĝi zaman, dönüşünde şölen yapılır; bütün hısımlar ve başkaları çağrılır; sonra bir takım armağanlar sunularak gitmelerine izin verilir. Böylece birlikte yenilen yemeĝe ‘boşuĝ aşı’ denir, ‘izin yemeĝi’ demektir.” (DLT I: 372; EDPT: 379).

Yoldan gelen bir konuĝu belli bir mesafede karşılamak hâlen geçerli eski bir Türk âdetidir. *Ol manĝa yolda karıştı*: “O, beni yolda karşıladı, istikbal etti” (DLT II: 98; EDPT: 664). Dönüşte ise konuĝa belli bir mesafeye kadar refakat edilirdi. *Ogur*: “Hayır ve bereket. Oğuzca. Yolcuya ‘yol ogur bolsun’ denir, ‘yol uğurlu olsun’ demektir. Bu yalnız yolculuk için kullanılır.” (DLT I: 53).

Kaçurgan kişi: “Kendisine gelen kişiyi gördüğünde kötüleşen kişi. *Bu er ol konuknu kaçurgan*: “Bu, konuĝunu kaçırın adamdır. Kendisine geleni gördüğü zaman huyu kötüleşir, canı sıkılır, büyüklük taslar demektir.” (DLT I: 517).

“Kelse uma tüşürgil tınsın anıĝ arukluk

Arpa saman yagutgul bulsın atı yarukluk”

“Sana konuk gelse onu indir, onun yorgunluğu dınsın; arpayı, samanı yaklaştır, atı dinlensin.” (DLT II: 316).

Anuk utru tutsa yokka sanmas: “Hazır olan öne konsa yok sayılmaz. Yemekten ne hazırsa konuĝun önüne koymakla yemek verilmemiş sayılmaz. Bu sav, ev sahibinin gücü yettiĝi şeyi hazırlayabilmesi için söylenir.” (DLT I: 68).

“Kolsa kalı oĝraban bérĝil takı azukluk

Karĝış kılur umalar yunçıĝ körüp konukluk”

“Konuk sana uğrayarak, isterse ona azıklık ver; konuklar, konuklukta rahatsız olurlarsa ilenirler.” (DLT I: 274).

“Bardı eren konuk körüp kutka sakar

Kaldı yawuz oyuk körüp ewni yıkar”

“Konuk gördüğünde uğur sayan kimseler gitti, bir karartı gördüğünde evini yıkan kötüler kaldı.” Bir misafir gördüğünde onu uğur ve devlet sayanlar gitti; çölde bir

karartı gördüğünde konuk sanarak-gelmesin diye-çadırını yıkanlar kaldı. (DLT I: 85, 384).

“Ütrük ötün ogrılayı yüzge bakar

Elkin taşup bermiş aşığı başa kakar”

“Hileci, alçak kimse hırsız gibi yüze bakar, misafiri kovarak vermiş olduğu yemeği başına kakar.” Hırsız gibi konuğun yüzüne gülen alçak, hileci kimseler kaldı; konuğu ağırlar, verdiği yemeği başına kakar. (DLT I: 102).

Hediyeleşme Şeklinde Yardımlaşma

Kişisel ve toplumsal bir iletişim aracı olan hediye; şahıs, toplum ve zamana göre değişiklik gösterebilen, sosyo-ekonomik ve psikolojik açımlarla incelenmesi gereken bir kavramdır. Türk kültüründe hediye alma ve verme geleneği, insanlarımızı birbirine bağlayan en güzel ve eski hasletlerimizden biridir. Nitekim Türk dilinin en eski örnekleri olarak kabul edilen Yenisey yazıtlarından Y. 81 olarak tanımlanan bir mezar yazıtında ‘*begilükkümüş/ armağan gümüğü*’ ifadesi yer almıştır (Useev 2012: 36-41). Türk kültüründe çeşitli hediye ve hediyeleşme şekilleri vardır. Bunlar çeşitli araştırma ve incelemelere konu edilmiştir (Coşar 2008: 34-47).

Idışmak: “Birbirine armağan vermek, armağanlaşmak ve bunda yarış etmek. Ol manğa artut ıdışdı: O, benimle armağanlaştı. O, bana armağan verdi, ben ona armağan verdim.” (DLT I: 182; EDPT: 73). *Tüzgirmek ~ tüzgürmek*: “Armağan vermek” (DLT II: 179; EDPT: 574). *Berışmek*: “Birbirlerine bir şey vermek.” (DLT II: 94; EDPT: 370).

Türkçede ‘*hediye*’ anlamında en yaygın olarak kullanılan sözcük ‘*armağan*’dır. *Yarmagan*: “Gittiği yerden doyumlu gelen birisinin yakınlarına verdiği hediye, armağan. Oğuzca. ‘*yarmakan*’ dahi denir. Bu ‘*amuç*’tur.” (DLT I: 140). *Armağa:n ~ yarmağa:n*: “Gift” (EDPT: 232). *Amuç*: “Gift” (EDPT: 156). ‘*Amuç/ لمة*’ sözcüğünün aslı her hâlde ‘*um-*’ kökünden ‘*umunç/ umma*’ (DLT I: 133; EDPT: 162) olmalıdır.

“*Koşnu konum ağışka*

Kılğıl anğar ağırlık

Artut alıp anungıl

Edhgü tawar ogurluk”

“Konuya, komşuya ve hısımlara iyilik et, onları ağırla, armağan alıp güzel, uğurlu mallar hazırla.” ‘Akrabalarına ihsan et, onlara ikram kıl! Bir hediye alırsan daha iyi karşılık hazırla.’ (DLT I: 114).

Divanü Lûgati't-Türk'ün söz varlığında tespit ettiğimiz başlıca armağanlar ve armağanlaşma şekilleri şunlardır:

Açığ: “Hanın bahşişi. *Han manğa açığ bérđi*: Han bana bahşiş verdi/ The king gave me a gift.” (DLT I: 63; EDPT: 22).

Artut: “At ve ata benzer armağan olup beylere ve başkalarına verilir. Sonradan bu kelime, her türlü armağan için kullanılır olmuştur” (DLT I: 109; *ertüt*: EDPT: 204). *Ol manğa artut ıdışdı*: “O, benimle armağanlaştı. O, bana armağan verdi, ben ona armağan verdim” (DLT I: 182).

Belek: “Armağan, hediye” (DLT I: 408). *Belek*: “Konuğun hısımlarına getirdiği armağan, Bir yerden başka bir yere gönderilen armağana da böyle denir” (DLT I: 385; EDPT: 338). *Ol manğa belekledi*: “O, bana armağan verdi” (DLT III: 340). Bu sözcük ve hediyeleşme şekli Ersin Teres tarafından etraflıca incelenmiştir (Teres 2008: 367-370).

Bıçış: “Büyüklerin konukluğuna, düğününe, davetine gidenlere verilen ipekli kumaş” (DLT I: 366). *Bıçış*, hapax legomenon bir veridir (EDPT: 296).

But: “Bir büyük adam tarafından gönderilen armağanı getiren kişiye verilen bahşiş.” (DLT III: 120; EDPT: 297).

Eşük: “Hanlardan, beylerden birisi öldüğü zaman mezarı üstüne serilmek üzere gönderilen kumaştır. Bu kumaş sonra parçalanarak yoksullara dağıtılır” (DLT I: 72; EDPT: 260).

Kefşenğ: “Harman temizlendikten sonra gelen kimseye verilen buğday, arpa, azık gibi armağan.” (DLT III: 385). *Kevşenğ*: hapax legomenon bir veridir (EDPT: 691).

Xumarı: “Büyüklerden birisi öldüğünde, malından en iyi bir parça hakan için ayrılır. Bu mala dahi ‘xumarı’ denir. *Xumarı* andaç, hatıra anlamındadır. Uzağa giden bir adamın hısımlarına bıraktığı mala da ‘xumarı’ denir.” (DLT I: 445; EDPT: 628).

Sinğüt: “Karşılığında bir şey verilmeyen ve geri gönderilmeyen armağan.” (DLT III: 362). Clauson ‘*sinğüt*’ için hapax legomenon kaydı koymuştur (EDPT: 836).

Tanğuk: “Hakanlar sefere çıktığında onlara yemek ve yemeğe benzer verilen armağan” (DLT III: 365; EDPT: 519).

Yemekte Yardımlaşma

Uwut: “Utanma, sıkılma” demek iken, bu söz aynı zamanda “Yemeğe veya beyin yanına çağırma, davet” (DLT I: 51) anlamına gelmiştir. *Uwut* (DLT I: 83; EDPT: 6-7) > *uwutlan-*: > *uwutluğ* > *uwutsuz* > *uwutsuzluk* (EDPT: 8). “*Er uwutlandı*: Adam utandı. Oğuzlar ‘*utandı*’ derler.” (DLT I: 291). Bir davete veya toplantıya iştirak eden kişiler yaş ya da kıdem sırasına göre oturlardı. *Kuram*: “Kuram kişiler. Sanki hakanın yanında oturur gibi sırayla oturmuş olan kimseler. Buradan alınarak ‘*kişiler kuram olturdılar*’ denir ki ‘*adamlar, aşama sırasınca oturdular.*’ demektir.” (DLT I: 413; EDPT: 660). “Bir dereceye, bir sıraya oturanlara ise ‘*kurdaş*’ denirdi.” (DLT II: 218; EDPT: 650).

Tuzgu: “Yoldan geçen hısımlara veya tanıdıklara armağan olarak çıkardıklarına yemek” (DLT I: 424; EDPT: 573). *Ol manğa tuzgulandı*: “O, bana yemek hediye etti” (DLT III: 201). *Tuzgulan-* eserde *hapax legomenon* bir veridir (EDPT: 574). Türkçede ‘*tuz*’ (tu:z (?d-):/ salt kelimesinin bir manası da ‘*güzel*’ (DLT I: 296) ve ‘*sevgili*’ demektir (DLT III: 359; EDPT: 571). Bu sözcük ve hediyeleşme şekli Ziyat Akkoyunlu tarafından etraflıca incelenmiştir (Akkoyunlu 2008: 47-52).

“*Kardunu yinçü sakınmanğ*”

Tuzgunı mançu sezinmenğ”

“Fındık büyüklüğünde donmuş olan buz parçalarını inci, armağan edilen yemeği iş ücreti sanma” (DLT I: 419).

Kençliyü: “Hanların düğünlerinde veya bayramlarda otuz arşın yüksekliğinde ve minare gibi, yağma edilmek için yapılmış bir sofradır.” (DLT III: 438; EDPT: 764, 727). Kâşgarlı’nın ‘*kençliyü*’ açıklamasında verdiği bilgi dikkate değer. Demek ki, XI. asırda, eski çağlardaki ‘*potlaç*’ın bir geleneği olarak ‘*kençliyü*’ denilen ‘*han-ı yağma*’ sofrası yapılıyordu (İnan 1998-I: 646).

Küden: “Düğün yemeği” (DLT I: 404; EDPT: 704). ‘*Düğün aşı*’ ve ‘*açları doyurma*’ bütün Türklerin ortak bir geleneğidir.

“*Turgan uluğ işlaka*”

Tergi urup aşlaka

Tumluğ kadir kıslaka

Kodhti eriğ umduru

“Büyük işlere kalkışan, yemeğe sofraya seren, katı kışlarda halkı umutta bıraktı.” ‘O kimse, büyük işlere kalkıştı, şiddetli kış aylarında bile sofraya serer, çok yemek yedirirdi; halkı, hayranı ve seleklerini umar bir halde bıraktı.’ (DLT II: 54).

“Erdi aşın taturgan

Yawlak yağış katargan

Boynun tutup kadhırgan

Bastı ölüm aqtaru

“O, yemeğini tattırıcı, yavuz düşmanı döndürücü, tutup boynunu eğdirici idi; ölüm onu basarak yendi.” (DLT II: 74).

“Erdi aşın taturgan

Yawlak yağış kaçurgan

Oğrak süsin kaytargan

Bastı ölüm axtaru

“Aşını tattırandı, yavuz düşmanı kaçırandı, Oğrak askerlerini geri döndürdü, onu ölüm bastı aktardı.” ‘Bir adama ağıt yakarak diyor ki: Konukları yemeklerdi, düşmanı koğardı, Oğrak askerini, yiğitlikle geri döndürdü; ölüm onu yere serdi.’ (DLT I: 516).

Türkçede ‘yog ~ yoğ’, matem, yas, ölü gömüldükten sonra üç veya yedi güne kadar verilen yemek demektir (DLT III: 143; EDPT: 895). *Ol ölüğe yogladı*: “O, ölü için yemek verdi. Türklerin göreneği böyledir.” (DLT III: 309; EDPT: 902). *Basan*: “Ölü gömüldükten sonra yenilen yemek. Buradan alınarak ‘yuğ basan’ denir.” (DLT I: 398). *Basan*: hapax legomenon bir veridir (EDPT: 373).

Düğünlerde Yardımlaşma

Yardımlaşma ve dayanışmayı bir vazife addeden Türk milleti için düğünler bunun ifasında güzel bir vesile teşkil etmektedir. Düğünlerimiz pek çok meselelerin birlikte çözülüp sorumlulukların paylaşıldığı, nice acı tatlı sevgi ve coşkunun birlikte yaşandığı, dolayısıyla toplum içindeki hareketli, yapıcı bir kaynaşmanın sistemli bir şekilde organize edildiği ortak yaşanan bir olaylar yumağıdır.

Kedhüt: “Giysi, giyecek. Çokça düğünlerde kullanılan elbise; gerek gelinin ve gerek güveyinin hısımlarına armağan olarak giydirdikleri elbise.” (DLT I: 357; EDPT: 702). *Kedhüt* sözü ‘kehdti’ sözünden alınmıştır, ‘giydi’ demektir (DLT I: 12).

Yüfüş: “Hısımların elbise veya mal ile yardımlaşması. Bu, çok kere gerdeğe konulan gelin hakkında söylenir; çünkü, hısımlar onu donatmak için üzerlerine düşün armağanı verirler.” (DLT III: 11). *Yövüşlüğ*: hapax legomenon bir veridir (EDPT: 881).

Mendiri: Çiğil geleneğinde, gelin ve damadın geceleyin başlarına para saçıldığını, bunu yapmak için toplanılan yere Çiğil lehçesinde ‘mendiri’ dendiğini Kâşgarlı’dan (DLT I: 492) öğreniyoruz. *Mendiri* Çiğil toplumuna özgü bir ritüelin yaşatıldığı yer olması nedeniyle diğer lehçelerde eş değerinin bulunmayacağı tek örnek bir sözcüktür (mençe:- (b-) EDPT: 768).

Sep: “Gelinin malı olan çeyiz.” (DLT I: 319). *Ol anınğ kızın septürdi*: “O, onun kızını çeyizleyerek güveyinin evine gönderilmesini emretti.” (DLT II: 182).

İmece Şeklinde Yardımlaşma

“Yalñus kaz ötmes.”

“Bir tek kaz ötmez. Bu sav, işlerinde başkalarından yardımlaşmakla emrolunan kişi için söylenir.” (DLT III: 384).

İşleşmek: “İş yapmakta yardımlaşmak.” (DLT I: 240; EDPT: 263). *Yüwmek*: “Bir şeyde yardımlaşmak.” (DLT III: 172). Birçok kimselerin iş için toplanıp elbirliği içinde yapması anlamındaki ‘imece ~ mec’ sözcüğünün aidiyeti hususunda çeşitli görüşler varsa da bunun öz Türkçe olduğunda şüphe yoktur (Eren 1974: 545-549). Bunun gibi Türçede ‘yardım’ ve ‘yardımlaş-’ sözlerinin de öz Türkçe olduğundan şüphe yoktur (Öner 2008-II: 69-75).

Müellifimiz, yardımlaşma ifade eden söz ile yarışma ifade eden sözün nasıl ayırt edileceğini de tarif etmiştir. Yardım ile yarış arasını şöyle ayırt ederiz: söz arasında ‘bana’ anlamına olan ‘mañga’ sözü gelirse yardımlaşma, ‘benimle’ anlamına olan ‘meninğ birle’ sözü gelirse yarış anlamındadır. Türkçede -(i)ş-, -(u)ş ekleri bir şeyde yardım ve yarış etmek anlamları veren eklerdir (DLT II: 113-114). -(i)ş-/-(u)ş- eki DLT’de 93 tanesi geçişli, 34 tanesi de geçişsiz olmak üzere 127 fiilde ‘yardım ve yarış etmek’ manasında geçmektedir. Kâşgarlı Mahmud, DLT’de -(i)ş-/-(u)ş ekini *mufa’ale* kalıbıyla karşılamıştır. Bu kalıbın Arapçada işteşlikten başka pekiştirme gibi fonksiyonları da vardır. DLT’de ‘yardım ve yarış etmek’ manası da dâhil bu ekin getirildiği fiil sayısı 342’dir (Demir 2010: 329).

Rapçat: “Angarya. Beyin, halkın gölüklerini alıp üzerine parasız olarak yük yükletmesi gibi. Kençekçe.” (DLT I: 451). *Rapçat*: Okunuşu şüpheli, alıntı ve hapax legomenon bir veridir (EDPT: 780). Clauson bu sözcük konusunda ayrıca şu açıklamayı getirmiştir: “Kâşgarlı tarafından tespit edilen *r* ön sesli tek sözcük, Hint-Avrupa dilindin olduğu apaçık belli olan ve Rusça ‘*pağoma/* iş’ ile aynı kökten gelen Kençekçe ‘*rabçat/* angarya’ sözcüğüdür.” (Clauson 1997: 113).

Çatpa: “Köy muhtarının ırmak, çeşme sularının yollarını kazmaya gitmeyen kimselerden aldığı tutu. Çiğilce.” (DLT I: 416). *Çat:ba*: hapax legomenon bir veridir (EDPT: 402).

Lüçnüt: “İmece; buğday ve buğdaya benzer şeyleri temizlemekte, köylülerin yardımlaşması. Bu, ara sıra köylülerin birbirlerine bir köle veya bir hayvan göndererek harman döğmek için yaptıkları yardımdır. Kençekçe.” (DLT I: 451). *Lüçnüt* ~ *luçn.t*, okunuşu şüpheli, alıntı ve hapax legomenon bir veridir (EDPT: 763).

Kezik: “İşte nöbet, gezek” (DLT I: 391; EDPT: 758). *Sap*: “Bir söze verilecek cevapta sıra, yanıt. Değirmende tahıl öğütmekte, toprak sulamakta sıra, gezek için de böyle denir. Tahıl öğütmekte ve başka şeylerde ‘*seninğ sap keldi*: Senin sıran, senin nöbetin, senin gezeğin geldi.’ demektir.” (DLT III: 145; EDPT: 782). *Kezek* ~ *Keşik* sözü ve *keşik* geleneği hakkında müstakil araştırmalar yapılmıştır (Gömeç 2002; 2003: 312-317; 2004: 119-123).

Artışmak: “Temizlemekte yardımlaşmak.” (DLT II: 322; EDPT: 213).

Bıçışmak: “Bıçmekte ve kesmekte yardımlaşmak.” (DLT II: 91, 92). *Bıçış-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 296).

Bogruşmak: “Ağaç yontmakta yardımlaşmak.” (DLT II: 203; EDPT: 318). *Bogruş* ~ *buğruş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 318).

Bügüşmek: “Su bügemekte yardımlaşmak.” (DLT II: 105; EDPT: 329).

Büküşmek: “Bükmekte yardımlaşmak.” (DLT II: 105; EDPT: 329).

- Çermeşmek*: “Bükmekte yardımlaşmak.” (DLT II: 210; EDPT: 430).
- Çıkırışmak*: “Çıkarmakta yardımlaşmak.” (DLT II: 209). *Çıkırış-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 411).
- Ekişmek*: “Ekmekte yardımlaşmak.” (DLT I: 187). *Ekiş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 119).
- Elgeşmek*: “Elemekte yardımlaşmak.” (DLT I: 238). *Élgeş-* (EDPT: 143).
- Esişmek*: “İp ve benzeri şeyleri (çekmek, germek ve uzatmakta) yardımlaşmak.” (DLT I: 185). *Esiş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 253).
- Eşişmek*: “Toprak eşmekte yardımlaşmak.” (DLT I: 185; EDPT: -).
- Irgaşmak*: “Irgalamakta yardımlaşmak.” (DLT II: 322; EDPT: 218).
- Kazışmak*: “Kazmakta yardımlaşmak.” (DLT II: 100; EDPT: 685).
- Kesişmek*: “Kesmekte yardımlaşmak.” (DLT II: 101; EDPT: 752).
- Kırkışmak*: “Kırkmakta yardımlaşmak.” (DLT II: 221). *Kırkış-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 656).
- Sağışmak*: “Sağmakta yardımlaşmak.” (DLT II: 101). *Sağış-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 817).
- Sawruşmak*: “Savurmakta yardımlaşmak.” (DLT II: 212, 213). *Sawruş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 792).
- Soyuşmak*: “Bir şeyi soymakta yardımlaşmak.” (DLT III: 188). *Soyuş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 860).
- Söküşmek*: “Sökmekte ve yıkmakta yardımlaşmak.” (DLT II: 90, 107; EDPT: 823).
- Suwaşmak*: “Sıvamakta yardımlaşmak.” (DLT II: 102). *Suwaş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 793).
- Suwgarışmak*: “Sulamakta yardımlaşmak.” (DLT II: 201). *Suwgarış-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 787). Kaynaktan suyu dağıtan adama, su beyine ise ‘*tudhun*’ (DLT I: 400; III: 171; EDPT: 457) denirdi.
- Sürtüşmek*: “Sürmek ve sürtmekte yardımlaşmak.” (DLT II: 210, 211; EDPT: 847).
- Terişmek*: “Toplanmak, toplamakta ve dermekte yardımlaşmak.” (DLT I: 107; II: 95, 96). *Têriş-* (d-) (EDPT: 554).
- Tikişmek*: “Dikmekte yardımlaşmak.” (DLT II: 106, 113; EDPT: 487).
- Tilişmek*: “Dilmekte yardımlaşmak.” (DLT II: 108). *Tiliş-* (d-) (EDPT: 502).
- Titişmek*: “Ditmekte yardımlaşmak.” (DLT II: 89 EDPT: -).
- Toğraşmak*: “Doğramakta yardımlaşmak.” (DLT II: 211, 212). *Toğraş-* (d-) (EDPT: 473).
- Tomruşmak*: “Tomruk yapmakta yardımlaşmak.” (DLT II: 213; EDPT: 509). *Tomruş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 509).
- Törpüşmek*: “Törpülemekte yardımlaşmak.” (DLT II: 204). *Törpüş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 533).
- Tüzüşmek*: “Düzlemekte yardımlaşmak.” (DLT II: 99). *Tüzüş-* (d-) (EDPT: 577).
- Üzüşmek*: “Üzüm toplamakta yardımlaşmak; ip ve benzeri şeyleri kesmekte ve üzmemekte yardımlaşmak.” (DLT I: 184; EDPT: 290).

Yadıışmak: “Yaymakta yardımlaşmak.” (DLT III: 70). *Yadıış-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 894).

Yamlaşmak: “Süpürmekte yardımlaşmak.” (DLT III: 105). *Yamlaş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 937).

Yapruşmak: “Yer düzlemede yardımlaşmak.” (DLT III: 101: 879). *Yapruş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 879).

Yemrüşmek: “Ağaç sökmekte yardımlaşmak.” (DLT III: 103; EDPT: 937).

Yığıışmak: “Yığıışmak, yığıımakta yardımlaşmak.” (DLT III: 73; EDPT: 909).

Yıkışmak: “Yıkmakta yardımlaşmak.” (DLT III: 74; EDPT: 909).

Yoğruşmak: “Yoğruşmak, yoğrulmak, yoğurmakta yardımlaşmak.” (DLT II: 122; III: 102). *Yuğruş-* (EDPT: 906).

Yonuş: “Yontmakta yardımlaşmak.” (DLT III: 75). *Yonuş-* hapax legomenon bir veridir (EDPT: 953).

Sonuç

DLT’de toplum hayatı ana temasına dair en çok kullanılan alt temalardan birisinin yardımlaşma ve dayanışma olduğu görülüyor. Angaryaya ilişkin verilerin azlığı ve bu alanda bulunan sözcüklerin alıntı sözcük olması, misafirlikle ilgili verilerin ise çokluğu manidardır. Türklerde aile fertlerinin, odadaki ocağın başında oturma düzeni ile devlet törenlerinde ricalin oturma düzeni arasında ilişki kurulduğu anlaşılıyor. Yardımlaşma ifade eden otuz dokuz sözcükten, *bıçış-*, *bogruş-* ~ *buğruş-*, *çıkırış-*, *ekiş-*, *esış-*, *kırkış-*, *sagış-*, *sawruş-*, *soyuş-*, *suwaş-*, *suwgarış-*, *tomruş-*, *törpüş-*, *yadıış-*, *yamlaş-*, *yapruş-* ve *yonuş-* şeklinde on yedi adedinin *hapax legomenon* veri olması bu sözcüklerin Kâşgarlı’nın tasarrufu olduğu izlenimi uyandırıyor. Türk toplumunun tarihin her devrinde canlı ve dinamik kalabilmiş bir toplum olmasının temel sebebi, kuşkusuz hemen her alanda ve devletle toplumun ve toplum içindeki fertlerin birbirleriyle dayanışma ve yardımlaşma içinde olmasındandır. Türkün özü ve kültür varlığı geleneklerin inceliklerinde gizlidir. Kâşgarlı’nın sunduğu, hısımlar, komşular ve toplumun diğer bireyleri arasındaki ilişkilere dair verilerin, tatbiki günümüz şartlarında tamamen muhâl olmadığı, bu bakımdan ‘*toplumsal barış projeleri*’ çerçevesinde bunların hiç değilse bir kısmının canlandırılmasının, özlenen bir toplum yaşamının oluşturulmasına büyük katkı sağlayacağı ortadadır.

Kısaltmalar

DLT: Divanü Lûgati't-Türk

EDPT: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish

KBS: Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü

Kaynakça

Abdurrezzak, A. O. (2014). İşlevsel Teori Bağlamında Yemek Kültürünün İletişimsel Yönü, *Turkish Studies*, 9(11). 1-16. Doi Number: 10.7827/TurkishStudies.7523. ISSN: 1308-2140.

Acıpayamlı, O. (1992). Türk Kültüründe ‘*Ad Koyma Folkloru*’nun Morfolojik ve Fonksiyonel Yönlerden İncelenmesi, *IV. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, Cilt IV, Gelenek, görenek ve inançlar, 1-14. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları. No. 67-37.

- Akalın, Ş. H. (2008). *Bin Yıl Önce Bin Yıl Sonra Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lûgati't-Türk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Akkoyunlu, Z. (2008). Divânü Lûgati't-Türk'te 'Tuzgu', *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 9, 47-52. ISSN 1305-5992.
- Argunşah, M. & Güner, G. (2008). Divanü Lûgati't-Türk'te Geçen *Bađram ~ Bayram* Kelimesinin Etimolojisi Üzerine, *Uluslararası Doğumunun 1000. Yıl Dönümünde Kâşgarlı Mahmud ve Divanü Lûgati't-Türk Bilgi Şöleni* (Türk Dil Kurumu - Çin Halk Cumhuriyeti Merkezî Milliyetler Üniversitesi, 24-27 Kasım 2008, Pekin).
- Beşirli, H. (2010). Yemek, Kültür ve Kimlik, *Millî Folklor Dergisi*, Yıl 22, Sayı: 87, 159-169. ISSN 1300-3984.
- Bilge, K. R. (1987). Divanü Lûgati't-Türk ve Emirî Efendi, *Türk Dili Dergisi*, Sayı: 430, 182-189. ISSN: 1300-2155.
- Cin, A. (2002-II). Yoksuz ve Yoksul Kelimeleri Üzerini, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 609, 665-674, Özel Sayı. Dil Bayramının 70. Yılı. ISSN: 1300-2155.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- Clauson, S. G. (1997). Erken Türkçede Yabancı Unsurlar, (Çev. Ceval Kaya), *Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 8, 109-118. ISSN: 1013-0217.
- Coşar, A. M. (2008). Türk Kültüründe Hediyenin Algılanışı, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 38(38), 34-47. ISSN 1015-2091.
- Demir, E. (2010). Bir Şeyde Yardım ve Yarış Etmek; -(I)ş-, -(U)ş- Eki, *Acta Turcica Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi/ Online Thematic Journal of Turkic Studies*, Yıl 2, Sayı: 1, 329-352. ISSN 1308-8351.
- Durmuş, İ. (2007). Türkler'de Cumhuriyet Fikrinin Tarihi Temelleri ve Günümüze Yansımaları, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, 1(1), 25-32. ISSN: e.1307-9778.
- Duymaz, A. (2005). Oğuz Kağan Destanı'ndan Dede Korkut'a Toy Geleneğinin Simgesel Anlamı ve Türk Paylaşım Modeli, *Karadeniz Araştırmaları/ Balkan, Kafkas, Doğu Avrupa ve Anadolu İncelemeleri Dergisi*, 5, 37-60. ISSN 1304-6918.
- Erdoğan, A. (2014). İslâmiyet'ten Önce Türk Devletlerinde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 39-52. ISSN:1304 -8120.
- Eren, H. (1974). Anadolu'da Toplu Yardımlaşma Gelenekleri 'İmece', *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt. XXIX, Sayı: 271, 545-549. ISSN: 1300-2155.
- Esin, E. (1972). 'Muyanlık', *Malazgirt Armağanı*, 75-102, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Esin, E. (1985). *Türk Kültür Tarihi* (İç Asya'daki Erken Safhalar), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Gömeç, S. (2004). Türk Kültüründe 'Keşik' Kelimesi, 119-123. *8-10 Mayıs 2002 Çağdaş Türkler Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları. ISBN: 975-482-633-1. Keşik kelimesi, Prof.Dr. Mehmet Saray'a Armağan, *Türk Dünyasına Bakışlar*, İstanbul: 2002. Keşik kelimesi, *Türk Kültürü Dergisi*, Sayı: 483-484, 312-317.

- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Günşen, A. (2008). Söz Varlığı Işığında Divânü Lûgati't-Türk'te Çağının Türk İktisadi Hayatına Ait İzler, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1(4), 242-267. ISSN: 1307-9581.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve İncelemeler*, Cilt I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Judith, G. (2005). Yemek (Çev. Fatih Mormenekşe), *Millî Folklor Dergisi*, Yıl 17, Sayı: 67, 172-176. ISSN 1300-3984.
- Kâşgarlı Mahmud. (2006). *Divanü Lûgati't-Türk*, (Çev. Besim Atalay), Cilt I-IV, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kosıbayev, M. (2013). Türklerde Zenginlik ve Bereket Algısı 'Tört Tülük'e Teorik Yaklaşım ve Divanu Lûgati't-Türk'ten Örnekler, *Turkish Studies*, 8(4), 1051-1062. Doi Number: 10.7827/TurkishStudies.4646. ISSN: 1308-2140.
- Köymen, M. A. (1976). Türkler ve Demokrasi, *50. Yıl Konferansları*, 151-159. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları No. 257. Mükerrer, *Millî Kültür Dergisi*, 1(6), 1977, 11-15.
- Mandaloğlu, M. (2012). İslamiyet'ten Önce Türklerde Toplantı ve Törenler, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl 16, Sayı: 2, 211-232. ISSN: 1301-370X.
- Öner, M. (2008-II). Türkçede Yardım Sözü Köken Bilgisi ve Kavram Alanları, *Türk Dili Araştırmaları Yılığ*/ Belleten, 69-75. ISSN: 0564-5050.
- Poppe, N. (2013). Altay Dillerinde 'Konuk' İçin (Kullanılan) Bazı Sözcükler Üzerine, (Çev. Bülent Hünerli), *Türkbilig/ Hacettepe Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 25, 143-146. ISSN: 1302-6011.
- Seyitdanlıoğlu, M. (2009). Eski Türklerde Devlet Meclisi 'Toy' Üzerine Düşünceler, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28(45), 1-011. DOI: 10.1501/Tarar_0000000416. ISSN: 1015-1826.
- Teres, E. (2008). *Ertüt ~ Belek Sözcükleri Üzerine*, *Turkish Studies*, 3(1), 367-370. Doi Number: 10.7827/TurkishStudies.278. ISSN: 1308-2140.
- Tevfikoğlu, M. (1989). *Ali Emiri Efendi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Useev, N. (2012). Y 81 Yazıtı Üzerinde Okuma ve Anlamlandırma Önerisi Ya Da Eski Türklerde Armağan Etme, Hediyeleşmenin Bir Türü, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1(1), 36-41. Doi: <http://dx.doi.org/10.7884/teke.8>. ISSN: 2147-0146.